

EKONOMİK GELİŞME SÜRECİNDE TARIM-SANAYİ İLİŞKİLERİNİN SEKTÖRLER ARASI BÜTÜNLEŞMEYE ETKİLERİ

The Effects Of The Integration Among Sectors Of Relations In Agriculture-Industrial In The Process Of Economic Development

Cahit AYDEMİR¹
Murat PIÇAK²

Özet

Tarım ve sanayi sektörleri birbirine neden sonuç ilişkileri ile bağımlıdır. Hiçbir ülkede tarımsal faaliyetlerin sanayiden bağımsız olarak modern yöntemlerle sürdürülmesi mümkün değildir. Ekonomik gelişme sürecinde tarım ve sanayi sektörleri arasında bir paralellik sağlanamaz ise yalnız başına hiçbir sektör, en azından dünya piyasalarındaki konjonktürlerin karşısında bir anlam ifade edemez.

Ekonomik bütünleşme, pazarın genişleyerek ticaret hacminin artması, üretimde verimliliğin artması, ürünlerin dış piyasadaki rekabet olanaklarının artması, yabancı sermaye yatırımlarının artması ve yeni iş alanlarının açılması gibi birçok avantaj sağlayabilir. Ekonomide bütünleşme kendiliğinden ortaya çıkmamakta, bu sürecin organize edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, tarım-sanayi bütünleşmesinde en önemli işlevi tarımsal ticaret (agribusiness), kırsal sanayiler, kooperatifler ve sözleşmeli tarım yöntemleri yerine getirmektedir.

Anahtar kelimeler: tarım, sanayi, hizmetler, bütünleşme, ekonomik gelişme

Abstract

Why the agricultural and industrial sectors are connected with their end products? In every single country, it is not possible to do agriculture in a modern way without using the industry. During the period of an economic development there has to be an analogy between agriculture and industry, if this is not the case then not a single sector would be able to exist and prove itself against world's leading economies.

Economic integration would mean expanding markets where the trade volume booms, production increases, competitiveness on the export market increases, foreign investments rise and new job opportunities will be offered. Economic integration needs thoroughly made plans. Thus, in the agricultural-industrial integration the most important contributions are made by the agribusiness, industrial supports in rural areas, agricultural cooperatives and contractually agreed agricultural methods.

Key words: agriculture, industry, services, integration, economic development

GİRİŞ

Ekonomik gelişme bir bütün olduğundan tek başına tarım, sanayi veya hizmet sektörlerinin gelişmesinden söz etmek mümkün değildir. Çünkü bir

¹ Yrd.Doç.Dr., Dicle Üniversitesi Diyarbakır Meslek Yüksekokulu, 21280-Diyarbakır, caydemir@dicle.edu.tr

² Okutman Dr., Dicle Ü.Rektörlük Okutmanı, 21280-Diyarbakır, mpicak@dicle.edu.tr

sektörün gelişmesi diğer sektörlerin de gelişmesini zorunlu kılmaktadır. Tarım kesimi sanayi sektörüne hammadde sağlarken, sanayi ürünleri için pazar oluşturur. Ancak tarımın, sanayi sektöründen sağladığı olanaklardan bağımsız olarak gelişmesi mümkün değildir. Tarım ve sanayi sektörleri, birbirini tamamlayan ve karşılıklı etkileşim içinde bulunan sektörlerdir.

Ekonomik gelişme sürecinde tarıma mı, sanayiye mi öncelik verilmelidir? İlk gelişen sektör sanayi mi olmalı, yoksa sanayideki gelişme tarımsal gelişmenin bir sonucu mu olmalıdır? Bu gibi sorular, üzerinde uzun süre tartışılmış hususlardır (Tuncer, 1989, 4-5).

1. Ekonomik Gelişme Sürecinde Tarım-Sanayi İlişkileri

Tarımın bütün toplumlar için en hayati ekonomik faaliyet alanı olmasının iki temel nedeni bulunmaktadır. Birincisi, insanların en temel sorunu olan beslenme ihtiyacını doğrudan karşılayan sektör olması; ikincisi ise, çağımızda her toplum için zorunlu bir amaç haline gelen ekonomik kalkınmayı sürükleyici kaynakları sağlamasıdır. Diğer taraftan tarım sektörü, gelişmekte olan ülkelerin ihracatlarına bağlı olarak en önemli döviz kaynağını oluşturması, gıda maddeleri ithaline gidebilecek dövizlerden tasarruf sağlaması, önemli bir istihdam alanı teşkil etmesi gibi sebeplerden dolayı hayati öneme sahip ekonomik bir sektördür (Kılıçkap, İnan ve Subaşı, 2001, 147).

Sanayileşmiş olarak kabul edilen ülkelerin ekonomik gelişme süreçleri incelendiğinde, sanayideki başarılarının büyük ölçüde tarım ve madencilik kesimindeki gelişmelerden kaynaklandığı görülmektedir. Batı Avrupa'da sanayi devriminden önce, tarım sektöründe uzunca bir iyileşme dönemi yaşanmıştır (Demirci, 1982, 13).

Tarım ve sanayi kesimleri birbirine neden sonuç ilişkileri ile bağımlıdır. Hiçbir ülkede tarımsal faaliyetlerin sanayiden bağımsız olarak modern yöntemlerle sürdürülmesi mümkün değildir. Tarımsal gelişme, dolaylı olarak sanayi teknolojisindeki ilerlemelere bağlı duruma gelmiştir. Tarım kesimindeki yatırımlarda, tarımsal sermayeden ziyade, sanayi kaynaklı sermaye egemen durumdadır (Duymaz ve Olalı, 1987, 4).

Gelişmiş ülkelerde sanayi üretiminin hızla artması, tarımsal hammadde ihtiyacını artırmıştır. Tüketici gelirlerinin yükselmesiyle sentetik mallara olan talep azalmaktadır. Sanayileşme yönündeki yapısal değişimin doğal sonucu olarak, tarımın ulusal gelirdeki payının azalması tarım sektörünün gerilediği anlamına gelmeyip; öteki sektörlerin tarım sektörüne oranla daha fazla geliştiğini gösterir (İnan, 1998, 37).

Tarımsal üretim yöntemlerindeki gelişmeler, sonuçta tarım nüfusunun gelirini ve işgücü verimliliğini artırmaktadır. Tarım kesimindeki nüfusun gelirinin artması sanayi ürünlerine ek talep meydana getirmektedir. Ayrıca tarımsal faaliyetlerde modern üretim yöntemleri kullanıldıkça artan işgücü verimliliği tarımsal istihdamı azaltmaktadır. Bundan dolayı, tarım sektöründe oluşan gizli işsizlik sanayi kesimine ucuz işgücü olarak dönmektedir. Tarımsal gelişmeler sanayi ürünlerine olan talebi artırırken, aynı zamanda sanayi

sektörüne yönelik hammadde arzını artırmaktadır. Sanayi sektörü, bir taraftan tarımsal ürünleri girdi olarak kullanırken, diğer taraftan da tarım sektörüne girdi sağlamaktadır (Taraklı, 1996, 4). Görülüyor ki, tarım ve sanayi sektörlerini rakip olarak değil, birbirlerini tamamlayıcı ve destekleyici sektörler olarak ele almak gerekir.

Ekonomik gelişme, mutlaka sanayinin gelişmesiyle kendini göstermektedir. Değişim ve gelişme modellerinin bulunduğu ortak nokta budur. Ancak bu durum tarımın göz ardı edilmesi anlamını taşımaz. Gelişme sürecinde tarım ve sanayi sektörleri arasında bir paralellik sağlanamaz ise, yalnız başına hiçbir sektör, en azından dünya piyasalarındaki konjonktürlerin karşısında bir anlam ifade edemez (Tuncer, 1989, 222).

1.1. Sermaye Birikimi Açısından Tarım-Sanayi İlişkileri

Ekonomik gelişme sürecinin başlangıç safhasında tasarruf ve yatırımların kaynağı olan tarım sektörü, sanayileşmenin başlangıç aşamasında yatırımların finansmanı açısından önemli bir kaynaktır. Tarım sektörü, sanayileşme için gerekli olan sermaye birikimini sağlayan önemli kaynaklardan biridir. Ekonomik gelişmenin ilk aşamasında, tarımsal sermaye sürükleyici olmasa da besleyici ve hazırlayıcı bir rol üstlenmiştir (Knox, 2002, 1).

Gelişmiş olarak kabul edilen ülkelerden İngiltere’de kömür, İsveç’te kereste ve demir, Kanada ve Amerika’da tarım sektöründeki gelişmeler sonucu oluşan sermaye birikimi, sanayileşmenin başarılmasındaki ana unsur olmuştur (Knox, 2002, 1). Gelişmiş ülkeler ekonomik gelişim süreçlerinde tarım sektöründe reformlar yaparak, tarımsal üretim ve verimliliği artırarak, tarım ve sanayi sektörlerini uyumlu hale getirerek sanayileşmeyi hızlandırmışlardır (Agra-Europa Special Report, 2002, 5).

Tarım kesiminde gelir düzeyinin düşük, marjinal tüketim eğiliminin yüksek ve marjinal tasarruf eğiliminin düşük olması göz önüne alındığında bu kesimde sermaye birikiminin oluşamayacağı düşünülebilir. Bu nedenle, tarım sektöründe ancak zorunlu tasarruflardan söz edilebilir. Zorunlu tasarrufların başında tarım kesiminden alınacak vergiler gelir. Ancak tarımsal gelir dağılımında dengesizlikler vardır. Özellikle sanayileşmenin ilk dönemlerinde kentleşme, gelir ve nüfus artışı sonucu oluşan tarım ürünleri talep artışları ilk aşamada büyük çiftçilerin gelirlerini yükseltmiştir. Bu süreçte tarım sektöründe biriken fonlar toprak alımı yerine büyük kentlere ve buna bağlı olarak sanayi kesimine doğru kayma eğilimi göstermiştir. Tarımdan sanayiye kaynak aktarımında toprak reformları, arazi sahiplerinin artan gelirlerini topraklarını genişletmek yerine sanayi yatırımlarına yönlendirmelerinde önemli bir etken olarak sanayileşmenin dolaylı destekleyicisi olmuştur (Knox, 2002, 4; Han, 1978, 1).

Gönüllü ve zorunlu tasarruflar dışında, iç ticaret hadlerindeki gelişmeler tarımdan sanayiye sermaye aktarımına yol açmaktadır. Genellikle tarım sektörünün aleyhine gelişen iç ticaret hadleri, tarım dışı ürünlerin

fiyatlarını daha hızlı artırmaktadır (MacDonald, 2002,11). Bu durum, tarımdan diğer sektörler'e doğru daha fazla gelir transferine yol açmaktadır.

Az gelişmiş ülkelerin sanayileşme süreçlerinde zorunlu olan yatırım malları, ara malları ve hammaddelerin ithalinin yapılabilmesi döviz rezervlerine bağlıdır. Ekonomileri tarıma dayalı olan az gelişmiş ülkeler için tarımsal ürün ihracı yoluyla sağlanan dövizler, gelişmeyi sürükleyecek olan sanayi yatırımlarının finansmanında en önemli kaynaktır (Gürler, Karkacier ve Şimşek, 1995, 8). Bu bağlamda, dış ödeme güçlükleri sanayileşmeyi ve kalkınmayı geciktiren önemli bir faktördür.

Görülüyor ki, sanayileşmedeki ilk itici güç tarımsal sermayeden kaynaklanır ve tarımsal üretimdeki verim artışları sanayileşmeyi geliştiren temel unsurlardan biridir. Sanayi sektörü, tarımsal üretim teknolojisinin ilerlemesi işlevini üstlenmesinin yanı sıra; tarımsal ürün talebiyle tarımsal gelirlerin artmasını sağlar.

1.1.2. İşgücü Kullanımı Açısından Tarım-Sanayi İlişkileri

Az gelişmiş ülkelerde tarım kesimindeki nüfusun oldukça yoğun olması, sanayileşme sürecinde gerekli işgücünün tarım kesiminden sağlanmasına olanak vermektedir. Az gelişmiş ülkelerde tarım sektöründe gizli işsizlik oranının yüksek düzeyde olması ve teknolojik ilerlemenin tarımsal mekanizasyon düzeyini artırması sonucu daha az işgücüne ihtiyaç duyulması, tarım kesimini sanayi sektörüne işgücü kaynağı durumuna getirmektedir. Ayrıca sanayi kesimindeki ücretlerin görece yüksekliği, tarımdan sanayiye işgücü akımını artırmaktadır (Gürler, Karkacier ve Şimşek, 1995, 11).

Geleneksel tarım yöntemleriyle üretim yapan az gelişmiş ülkelerde, nüfusun yarısına yakını kırsal alanlarda yaşamaktadır ve bunların %20'si gizli işsiz konumundadır. Sanayi sektöründe henüz aşırı istihdam sorununun bulunmadığı dönemlerde, tarım sektöründeki gizli işsizlerin tarım dışı sektörler'e kaydırılması ile milli gelire katkıda bulunulabilir (Gürler, Karkacier ve Şimşek, 1995, 12). Sanayileşmiş ülkelerin tümünde tarım sektöründeki istihdamın aktif nüfusa oranı %10'un altına inmiştir (Şahin, 1995, 239). Türkiye'de bu oran %27,3 seviyesindedir (TUIK, 2006). İstihdam, kalkınma çabası içinde bulunan gelişmekte olan ülkelerde sosyo-ekonomik açıdan önemli bir sorun niteliğindedir. Ayrıca tarım sektöründe küçük işletmelerin yaygın olması, az gelişmiş ülkelerdeki işsizlik sorununu artırmaktadır.

Üretim yapısının kırsal alanlarda yaşayanların gelirlerini yükseltecek ve istihdam olanaklarını artıracak biçimde düzenlenmesi gerekmektedir. Tarımsal faaliyetlerin yoğunlaşması ve tarımsal hammaddeleri işleyen sanayi kuruluşlarının hammadde kaynaklarına yakın yerlerde kurulması işgücü talebini artırarak yeni istihdam olanakları oluşturacaklarından, büyük kentlere göç hızını düşürecek etkili bir çözüm yoludur (Ünlüoğlu, 1986, 25-26).

1.1.3. Ürünler Talep Oluşturması Açısından Tarım-Sanayi İlişkileri

1.1.3.1. Sanayi Ürünlerine Talep Oluşturması Açısından Tarım-Sanayi İlişkileri

Geleneksel tarım yöntemlerinden teknolojik gelişmeler sonucu modern üretim yöntemlerine geçilmesi tarım sektöründe sanayi ürünleri talebini artırarak sanayi ürünlerinin pazar olanaklarını genişletmektedir (Knox, 2002, 2). Sanayi ürünleri talebinin artması önemli ekonomik sonuçların ortaya çıkmasını sağlar.

Tarımda modern girdilerin kullanılmaya başlanması tarımsal verimliliği artırır ve girdileri üreten tarıma bağlı sanayilerin gelişmesini sağlar. Sanayi ürünlerine talep oluşması açısından ikinci itici güç; tarımsal üretimde verimliliğin artması sonucu gelir düzeyleri yükselen tarımsal nüfusun, daha fazla sanayi ürünü satın alabilecek düzeye gelmeleridir. Böylece sanayileşme sürecindeki önemli engellerden biri olan iç pazar darlığı sorunu bir açıdan çözülmüş olur (MacDonald, 2002,14).

1.1.3.2. Tarım Ürünlerine Talep Oluşturması Açısından Tarım-Sanayi İlişkileri

Az gelişmiş ülkeler, sanayileşmenin başlangıç safhasında genellikle yurtiçinde üretilen tarımsal ürünleri işleyerek gelişmeye çalışırlar. Çünkü yatırım malları açısından dışa bağımlı olan bu ülkelerin, hammadde temininde de dışa bağımlı hale gelmeden, mevcut potansiyellerini değerlendirerek sanayileşmeleri en etkin yoldur (Knox, 2002, 8). Tarım sektörü, özellikle gelişmekte olan ülkelerin sanayileşmesi için gerekli hammaddeleri üreterek, tarıma dayalı sanayilerin gelişmesine zemin ve kaynak hazırlar. Sanayileşme sürecinin sonraki aşamalarında tarım dışı kesimlerdeki nüfus artışı sonucu oluşan gıda maddeleri talebi artışı, tarımsal ürün arzının artırılmasını gerekli kılar. Sanayileşme düzeyi arttıkça yükselen gelir düzeyi, beslenmeye verilen önemi artırmaktadır (Gürler, Karkacier ve Şimşek, 1995, 109).

1.1.4. Hammadde Katkısı Açısından Tarım-Sanayi İlişkileri

Tarım sektörü, sanayi sektörüne işgücü ve sermayenin yanı sıra; hammadde sağlayarak katkıda bulunur. Özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki emek-yoğun sanayiler, tarım kesiminden sağlanan ürünleri hammadde olarak kullanılırlar. Bu ülkelerde sanayileşmenin ağırlık noktası tarımsal hammaddeleri işleme üzerine kuruludur. Ancak ülkeler yüksek düzeyde sanayileşseler bile, tarımsal ürünlere ve hammaddelere olan ihtiyaçları sürekli ve artma eğilimi gösterir (Özguven, 1977, 55-56).

Tarıma dayalı sanayilerin varlığı, tarımsal hammaddelerin üretimiyle mümkündür. Tarıma dayalı sanayiler içinde en yüksek tarımsal girdi kullanım payı %87,71 oranıyla çırçırılama sanayinde; en düşük tarımsal girdi kullanım payı %38,72 oranıyla alkollü içki sanayindedir (Gürler, N. Kızılaslan ve H. Kızılaslan, 2000, 32).

1.1.5. Döviz Katkısı Açısından Tarım-Sanayi İlişkileri

Sanayileşme sürecinde yatırım malları, ara malları ve hammaddelerin ithalinin yapılabilmesi azgelişmiş ülkeler için önemli bir sorundur. Tarımsal üretimin ekonomik yapıda ağırlıklı olduğu azgelişmiş ülkeler için gerekli döviz tedariki, tarım ürünleri ihracatı ile mümkündür. Azgelişmiş ülkelerin sanayileşmesinde döviz rezervi yetersizliği sonucu oluşan dış ödeme güçlükleri, sanayileşmeyi ve kalkınmayı geciktiren en önemli faktördür. Bu darboğazları ortadan kaldıracak ana kaynak, tarımsal ürünlerin ihracatı yoluyla sağlanan döviz gelirleridir (Gürler, Karkacier ve Şimşek, 1995, 31).

1.1.6. Ekonomik Yararlar Açısından Tarım-Sanayi İlişkileri

Sosyo-ekonomik gelişme sürecinde sanayileşmeye ve artan nüfusa paralel olarak, tarımsal üretimde öz tüketimin payı azalmakta piyasaya yönelik üretim artmaktadır. Tarımsal ürünlerin imalat sanayi işletmelerinde işlenerek pazara arz edilmesi sonucu tarım kaynaklı girdi talebinin artması, piyasaya yönelik tarımsal üretim miktarının artmasında ve tarımsal ürün pazarlarının genişlemesinde önemli bir etkidir. Bu etkileşimin artması tarım-sanayi bütünleşmesinin doğal gelişim sürecine bırakılmadan, yapısal nitelikte önlemlerin alınmasıyla ve her iki kesimin fiili olarak birbirine yönelmelerinin, uyum içinde olmalarının sağlanmasıyla mümkündür. Tarım ürünlerinin sanayi işletmelerinde işlenerek değerlendirilmesi sonucu ortaya çıkabilecek ekonomik yararlar şu noktalarda özetlenebilir (Gürler, Karkacier ve Şimşek, 1995, 32; Martin ve Goldsmith 2006, 5-6).

1- Tarımsal hammaddelerin imalat sanayi işletmelerinde işlenmesi, tarımsal ürün pazarlarının genişlemesini sağlar.

2- Tarımsal ürünlerin işlenerek pazara sürülmesi, mevsimlik ve yıllık fiyat dalgalanmalarını bir ölçüde azaltır.

3- Tarıma dayalı sanayilerin gelişmesi tarımsal ürün türlerine olan talebi artıracığından, tarımsal ürün çeşitleri zenginleşecektir. İşlenen tarımsal ürünler çeşitlendikçe, pazara sürülen mamul çeşitleri de artacaktır. Örneğin domates salçası, domates suyu, domates çorbası; süt, süttozu, pastörize süt, sterilize süt vb.

4- Sanayi sektöründeki tarımsal ürün talebinin artması, tarımsal üreticilerde kooperatifleşme, bütünleşme, sözleşmeli yetiştiricilik gibi örgütlenmelerin artmasını sağlar.

5- Ekonominin gelişmesiyle gelir düzeyinin artması, boş zamanların daralması, çalışan kadın oranının yükselmesi tüketici taleplerinde yapısal değişikliklere neden olmaktadır. Örneğin gıda sanayinde besin değeri yüksek, ambalajlanmış, hazır gıda maddelerine talep artar. Bu durum diğer tarıma dayalı sanayi ürünleri için de geçerlidir.

6- Tarımsal ürünlerin sanayi aşamasından geçmesi sonucu taşımacılık, pazarlama, reklâmçılık, sigortacılık vb. hizmet taleplerinin artması, hizmetler sektörünün gelişmesine olanak sağlar.

7- Tarımsal ürünlerin işlenmesi, tarım ve sanayi sektörleri arasındaki girdi-çıkı ilişkisini yoğunlaştırarak, uzun dönemde iç ticaret hadlerini tarım sektörü lehine dönüştürür. Tarımsal üreticilerin sanayi aşamasına katılmaları tarım-sanayi-ticaret bütünleşmesini geliştirir; böylece tarımsal üreticilerin gelir düzeyleri yükselir ve tüketim harcamaları artar.

8- Tarım-sanayi ilişkilerinin artması ihracat gelirlerini yükseltir. Dış ticaret hadlerinin tarımsal ürün satan ülkeler aleyhine gelişmesi, daha fazla tarımsal ürün ihracatına karşılık daha az sanayi ürünü ithalatı eğilimini güçlendirir.

2. Tarım-Sanayi Bütünleşmesi (Integration)

Bütünleşme (integration) kavramı genel anlamda, nitelikleri birbirinden farklı olmakla birlikte, birbirini tamamlayıcı işleve sahip birimlerin aralarında birleşerek bir gövde haline gelmeleridir. Sınai faaliyetler açısından ise, belirli bir sanayi kolunda faaliyetlerini sürdüren organizasyonun, bu imalatın gerçekleşmesi için gerekli yan sanayi kollarını kendi bünyesinde toplaması veya aralarında bütünleşmeleri şeklinde tanımlanabilir (Çıkın ve Karacan, 1994, 26).

Ekonomik bütünleşme; pazarın genişleyerek ticaret hacminin artması, üretimde verimliliğin artması, ürünlerin dış piyasadaki rekabet olanaklarının artması, yabancı sermaye yatırımlarının artması, yeni iş alanlarının açılması gibi birçok avantaj sağlar (Gürler, N. Kızılaslan ve H. Kızılaslan, 2000, 55).

Ekonomik birimler arasındaki bütünleşme hareketleri bölgesel ve ulusal düzeyde olabileceği gibi, uluslararası düzeyde de olabilir. Bütünleşme yatay ve dikey olmak üzere iki şekilde gerçekleşmektedir (Çıkın ve Karacan, 1994, 28).

• **Yatay Bütünleşme (Horizontal Integration):** Aynı alanda faaliyet gösteren birimlerin, ekonomik ve hukuki olarak birleşmelerini ifade eder. Bu tür bütünleşmede küçük işletmeler satın alma maliyetlerinin, yönetim ve satış giderlerinin düşürülmesiyle önemli kazanımlar sağlayarak, büyük girişimlerin sahip olduğu avantajlara kavuşabilmektedirler.

• **Dikey Bütünleşme (Vertical Integration):** Dikey piyasa kanallarında, birbirini izleyen ve birbirleriyle ekonomik ve teknik anlamda tamamlayıcılık ilişkileri bulunan sektörlerin girdi-çıkı ilişkilerinin ileri ve geri bağlantı etkilerinin ortaya çıkarılarak organize edilmesidir. Farklı alanlarda faaliyet gösteren birimlerin bir araya gelmelerindeki amaç, üretimin ve pazarlamanın daha uygun şartlarda gerçekleştirilebilmesidir.

Bütünleşme sürecinde sektörlerin birbirleri için pazar ve kaynak oluşturmaları söz konusudur. Süreç içinde birbirini izleyen üretim aşamalarının birbirini itmeleri, çekmeleri, sürüklemeleri ve beslemeleri mümkün olmaktadır. Bütünleşme, ekonomik sektörlerin üretim ve tüketimleriyle birbirine yönelmelerini, üretim kapasitelerini birbirinin ihtiyaçlarına bağlı oluşturmalarını mümkün kılar (Turan, 1996, 112).

Tarım-sanayi bütünleşmesinde, ana ve yan ürünlerin işlenerek değerlendirilmesinin sağlanması yanında; tarımsal girdi ve teknoloji üreten

tarıma bağılı sanayi işletmelerindeki üretim kapasitelerinin faaliyete geçirilmesi mümkün olmaktadır. Özellikle biyolojik yapıda olan veya alternatif kullanım alanları söz konusu olmayan ürünler üreten tarıma bağılı sanayiler için bütünleşme önemli bir süreçtir. Tarım-sanayi bütünleşmesinde en büyük birimi tarım işletmeleri oluşturmaktadır. Tarım işletmelerinin yapısal özellikleri bütünleşmeyi gerekli kılmaktadır. Bu gerekçeler şu noktalarda özetlenebilir (Dellal ve Tan, 2003, 2-4):

1. Tarımsal üretimde olumsuz iklim koşulları önemli bir faktör olduğundan, tarımdaki risk ve belirsizlikler diğer sektörlere oranla daha fazladır. Tarımsal üretimde yıldan yıla önemli dalgalanmaların meydana gelmesi sonucu oluşan fiyat dalgalanmaları, çiftçi davranışlarını da etkilemektedir.

2. Tarımsal ürün fiyatlarındaki dalgalanmalardan uzun vadede sanayi kesiminin etkilenmesi ve yeterli miktarda hammadde tedarik edilememesinin sanayi işletmelerinde atıl kapasite sorununa yol açması.

3. Tarım işletmelerinin sayıca çok olması, işletmelerin ve arazilerin çok parçalı (geçimlik tarım işletmeleri) olması.

4. Tarım sektöründe endüstriyel tarımsal üretime tam olarak geçilememiş olması.

5. Tarımsal girdi üreten tarıma bağılı sanayi işletmeleri için talep riskinin bulunması.

6. Tarım sektöründe üretim teknolojisinin ve tarımsal girdi kullanımının yeterli seviyeye ulaşamaması. Verim düşüklüğü nedeniyle maliyetlerin, dolayısıyla fiyatların yükselmesi; bunun da üretici, sanayici ve ticaret kesimi için risk oluşturması.

7. Tarımsal üreticilerin yeterince örgütlenememelerinden dolayı pazarlık güçlerinin zayıf olması; tarım sektörünün yeterince pazara açılmamış olması ve üretim teknolojisindeki hızlı gelişmeler.

8. Ekonomide yoğunlaşma eğiliminin bulunması.

9. Tarım sektöründeki nüfusun fazlalığı, gizli işsizlik oranının yüksekliği, istihdam olanaklarının azlığı ve nüfusun diğer sektörlere yeterince yönlendirilememesi.

10. Tarım sektörünün genellikle küçük işletmelerden oluşmasından dolayı, tasarruf olanaklarının kısıtlı olması veya tasarrufların verimli yatırımlara yönlendirilememesi, tarımdaki sermaye birikiminin sınıî ve ticari faaliyetlere katılamaması, kredi olanaklarının kısıtlı olması.

11. Kalkınma sürecinde tarıma dayalı ve tarıma bağılı sanayi kesimlerinin pazar paylarının artması.

12. Tüketici taleplerinde meydana gelen değişmelerin, tarım kesimi tarafından sürekli olarak izlenememesi.

13. Tarım sektöründe ihtisaslaşmanın zorluğu ve yetersizliği.

14. Kırsal kesimden kentlere göçün fazlalığı ve buna bağılı olarak şehirlerde yaşanan olumsuzluklar.

15. Sermayenin belli merkezlerde yoğunlaşması.

Tarımsal ürünlerin özelliklerinden dolayı bir kısmının arz elastikiyeti düşük olduğundan, aktif bir fiyat politikası izleme olanağı olmayan üreticilerin gelirleri düşmektedir. İşlenmiş tarım ürünleri istenildiği zaman piyasaya arz edildiğinden aktif bir pazar stratejisi izlenebilmektedir. Tarım ürünleri talebinin gelir elastikiyetinin 1'den küçük olması ve işlenmiş tarım ürünleri talebinin gelir elastikiyetinin ise 1'den büyük olması sanayi ve ticaret kesimlerinin tarım ürünleri tüketimi artışlarından daha fazla pay almasına yol açmaktadır. Kalkınma sürecinde sektörler arası dengeli bir gelişmenin sağlanabilmesi için, tarım sektörünün sanayi ve ticaret kesimleriyle bütünleşme zorunluluğu bulunmaktadır (Turan, Özçelik ve Tanrıvermiş, 1999, 4).

Ekonomide bütünleşmesinde kendiliğinden ortaya çıkmamakta, bu sürecin organize edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, tarım-sanayi bütünleşmesinde en önemli işlevi tarımsal ticaret (agribusiness), kırsal sanayiler, kooperatifler ve sözleşmeli tarım yöntemleri yerine getirmektedir.

2.1. Tarım-Sanayi Bütünleşmesinde Tarımsal Ticaret (Agribusiness)

Teknolojik gelişmelere, nüfus miktarına ve gelir düzeyine bağlı olarak oluşan talep artışları, talep yapısındaki değişimler, genişleyen ekonomik organizasyonlar vb. değişimler tarım, sanayi ve ticaret kesimlerinin bütünleşmiş bir yapı içinde örgütlenmeleri, birbirleri ile bağlantılı olarak çalışmaları gereğini gittikçe güçlendirmektedir. Tarımsal gelişmenin tarıma bağlı ve tarıma dayalı sanayilerden; taşıma, pazarlama, muhafaza gibi çeşitli hizmetleri sunan firmalardan bağımsız olarak gerçekleşmesi olanaksız duruma gelmiştir. Bu etkileşimin derecesi, ekonomik sektörlerden herhangi birinde meydana gelecek bir sorunun diğer sektörlerin çalışmalarını doğrudan aksatacak boyuta ulaşmıştır. Tarım sektörü sınırlı ve ticari bir karakter kazanmış, sanayi kesiminde ortaya çıkan teknolojik ve yapısal değişimler tarımsal üretim dinamizmini doğrudan etkilemektedir (Duymaz ve Olalı, 1987, 26).

Tarım, sanayi ve ticaret kesimlerinin yan yana ve iç içe oluşan bir bütünleşme sürecine girmeleri gelişmiş ülkelerde "agribusiness" kavramı ile ifade edilen bir ekonomik olgunun doğmasına neden olmuştur. Agribusiness kavramı geniş anlamda; tarım, sanayi ve ticaret kesimlerinin dikey pazar kanalları çerçevesinde bütünleşmelerini, tamamlanmalarını ifade etmektedir. Bu süreçte bir yandan tarımsal ana ve yan ürünlerin işlenerek değerlendirilmesi, diğer taraftan da tarıma teknoloji ve girdi temin eden sanayilerin faaliyete geçirilmeleri söz konusudur. Dar anlamda agribusiness, tarımsal üretimin tarladaki ilksel üretim aşamalarından başlayarak nihai tüketim cephesine kadar uzanan her aşamasında gerçekleşen çeşitli faaliyetlerin dikey tamamlanma olgusu içerisinde ortaya çıkarılmasıdır (Gürler, N. Kızılaslan ve H. Kızılaslan, 2000, 59).

Tarım sektörü ile diğer sektörler arasındaki bu güçlü bağımlılık, sektörlerin birlikte düşünülerek, tek bir ekonomik kesim gibi ele alınmaları

yönündeki eğilimleri güçlendirmiştir. Agribusiness olarak adlandırılan bu kesim, dünyanın en geniş ekonomik faaliyet alanını oluşturmaktadır. Ulusal ekonomilerde sahip olduğu ağırlık ve insanların zorunlu ihtiyaçlarının karşılanması görevini yüklenmiş olması ile agribusiness tarım, sanayi ve ticaret kesimlerini içine alan karmaşık yapıya sahip bir sektördür (Georgia Agribusiness Council, 2007).

2.2. Tarım-Sanayi Bütünleşmesinde Kooperatifler

Tarımsal üreticiler piyasaya mal arz ederken veya piyasadan tarımsal girdi ve kredi talep ederken son derece örgütlü ve güçlü sanayi ve ticaret kesimleriyle karşılaşırlar. Üreticilerin karşısındaki taraf örgütlü ve güçlü, üreticiler ise kırsal alanda dağınık ve güçsüz olduklarından, uluslararası kooperatifçilik ilkelerine göre çalışan özerk ve bağımsız tarım kooperatiflerinde örgütlenmeden, mesleki ve ekonomik çıkarlarını korumaları zordur. Tarımsal üreticilerin piyasaya ürün arz ederken veya girdi tedarik ederken söz konusu bu dağınıklıktan kaynaklanan zayıflıklarını toplu pazarlık gücüne dönüştürmeleri için örgütlenmeleri şarttır (İnan, 2003, 171).

Kooperatifçilik terimi Latince “cooperatio” kelimesinden türemiştir. Cooperatio dar anlamda, işbirliği ve işbirliği etmek anlamına gelmektedir. Geniş anlamıyla kooperatifçilik, bir topluluğun hedeflediği bir sonuca ulaşmak için gayret ve olanaklarını birleştirerek, ortaklaşa faaliyette bulunmaları anlamına gelmektedir (Türk Kooperatifçilik Kurumu, 2005, 2).

Tarım-sanayi bütünleşmesinin sağlanmasında kooperatiflerin etkin olabileceği ve dikey bütünleşme yoluyla tarıma dayalı sanayilerin çiftçi kooperatiflerince kurulmasının sosyo-ekonomik yararlarının olacağı genellikle kabul edilmektedir. Tarım-sanayi bütünleşmesinde kooperatiflerin rolünü birkaç ana başlık altında incelemek mümkündür.

2.2.1. Üretim Ekonomisi Açısından Kooperatifler

Çiftçiler, kooperatif işletmelerinin sadece müşterisi değil; aynı zamanda sahibidirlar. Bazı endüstriyel faaliyetlerin kooperatiflerce yürütülmesi durumunda, çiftçiler bu endüstriyel girişimlerin ortağı durumuna gelmektedirler. Bu yolla tarım işletmeleri ve tarım dışı işletmeler arasındaki ekonomik çıkar çatışmalarının ortadan kalkması, tarımda ve tarıma dayalı endüstri kollarında verimliliğin ve etkinliğin artmasına katkıda bulunabilir. Herhangi bir şekilde istismar edildiği kanısına kapılmayan çiftçinin, üretimi artırma konusunda daha fazla çaba harcaması beklenebilir (Güneş, 1983, 244). Tarımda ve tarıma dayalı sanayi kollarında kullanılan girdilerin kalitesi büyük önem taşımaktadır. Dikey bütünleşme kooperatifler aracılığıyla gerçekleştiğinde, girdileri üreten ve kullanan işletmeler genellikle aynı kişilere ait olduğundan, kaliteli girdi üretimi garanti altına alınabilir (Duymaz, 1985, 62).

Kooperatif işletmelerinin genellikle kırsal alanlarda kurulması ucuz arazi, işgücü, enerji olanakları; hammadde kaynaklarına yakınlığından dolayı,

taşıma giderlerinin düşük olması vb. avantajlar sağlayacağından düşük maliyetlerle üretimi mümkün kılar.

2.2.2. Sermaye Birikimi Açısından Kooperatifler

Tarımsal girdi üreten işletmelerin ve tarımsal ürünleri hammadde olarak kullanan endüstrilerin kooperatif işletmeleri şeklinde kurulmasıyla, tarımsal üretimle sanayi üretiminin aynı kesimin elinde olmasının sağlayacağı avantajlar katma değerleri artırabilir. Tarım ve sanayi sektörlerinden sağlanacak katma değerler göz önüne alındığında, kırsal alanlarda önemli bir sermaye birikimi oluşacaktır. Bu birikimlerin kişiler yerine belirli bir sosyal sorumluluğu bulunan kooperatiflerin elinde toplanması, birikimlerin verimli yatırım alanlarına yönltilmesini kolaylaştıracak ve aracı payları azalacağından üreticilerin gelirlerini artıracaktır. Üretimde elde edilen fazlanın bir bölümü ortaklara dağıtıldıktan sonra, geri kalanın yatırım fonlarına aktarılmasıyla kooperatif bünyesinde önemli bir sermaye birikimi sağlanabilecek; bu yolla gerçekleştirilen yatırımlar ülke kalkınmasına katkıda bulunabilecektir (Poyraz, 1984, 218).

Sosyo-ekonomik açıdan geri kalmış kırsal alanlarda sanayi işletmelerinin kurulması için gerekli imkânları oluşturabilen kooperatifler, ürün pazarlarında perakende ticaret zinciri oluşturarak ekonomik bütünleşmeye katkıda bulunabilir.

2.2.3. Yerleşim Düzeni ve İstihdam Açısından Kooperatifler

Kooperatif yatırımlarının kırsal alanlarda gerçekleşmesi, ülkeye bazı sosyo-ekonomik yararlar sağlar. Kırsal alanlarda gerçekleştirilen endüstriyel yatırımlar işsizlik sorununu çözümlenerek, büyük kentlere göç sonucu oluşacak sağlıksız kentleşme olgusunun çözümünde önemli bir etkidir. Sanayi işletmelerinin ve işsizlerin kentlerde yoğunlaşması toplumsal huzursuzluk, çevre kirliliği ve benzeri sorunlara yol açmaktadır. Kırsal alanlardaki sanayileşme, kentlerdeki endüstriyel yoğunlaşmadan kaynaklanan sorunların çözümlenmesine ve kırsal kesimde yaşayanlara yeni istihdam ve gelir olanakları oluşturulmasına katkıda bulunur (Çıkın ve Karacan, 1994, 43).

Kırsal alanlarda gerçekleştirilecek sanayi yatırımları, bu alanlardaki yerleşim birimlerine çeşitli sosyal hizmetlerin ve temel altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesinde etkili olur. Bu durum, kırsal yerleşim birimlerinin insan yaşamı için daha elverişli bir yapı kazanmasını sağlar.

İnsan ve sermaye kaynaklarının ülke genelinde dengeli bir şekilde dağılması, ülke savunması açısından da yararlı olur. Üretken kaynakların birkaç büyük kentte yoğunlaşması, savaş durumunda bunların tamamen yok olmasına yol açabilir. Üretken kaynakların ülke geneline yayılması bu tehlikeyi büyük ölçüde engelleyebilir (Çıkın, 1981, 390).

2.3. Tarım-Sanayi Bütünleşmesinde Kırsal Sanayiler

Kırsal sanayileşme, özünde kır-kent arasındaki sosyo-ekonomik farklılıkların bir dengeye kavuşturulmasını, kırsal nüfusu yerinde kalkındırmayı; başka bir deyişle, göç ve istihdam sorunlarını yerinde çözmeyi amaçlayan politik bir tercihtir(DPT, 1994, 2).

Kırsal sanayi kavramı iki açıdan tanımlanabilir. Birincisi “kırsal” kelimesinden dolayı yersel konum ön plana çıkarılarak, kırsal alanlarda kurulan bir otomotiv sanayi bu algılama biçimine göre kırsal sanayi sayılabilir. İkinci olarak, kırsal alanlarda üretilen bitkisel ve hayvansal ürünleri işleyen sanayi işletmeleri şeklinde tanımlanabilir. Bu algılama biçiminde ise, kullanılan hammaddelerin tarımsal süreçler sonucunda elde edilmiş olması tanımın ayırt edici özelliği olmaktadır. Hangi algılama biçiminde tanımlanırsa tanımlansın, bir işletmenin kırsal sanayi sayılabilmesi için ekonomik yönünün yanında; kırsal alanların sosyal sorunu olan işgücü fazlalığının yerinde istihdamını sağlayacak özellikte olması gerekmektedir (DPT, 1994, 11).

Kırsal alanlarda kurulan sanayi işletmeleri tarım-sanayi bütünleşmesi yanında, kır-kent bütünleşmesini sağlaması açısından önemlidir. Kırsal alanlarda sanayi işletmelerinin kurulmasıyla sadece ekonomik değer yaratılmış olmayıp; sosyal yönden de işgücüne yerinde istihdam olanağı sağlaması sonucu kırsal ailelerin birlikteliği ve mutluluğunu sağlaması, kentlere göç hızının düşürülmesiyle toplumsal huzursuzlukların engellenmesi gibi yararlar sağlanabilir.

2.4. Tarım-Sanayi Bütünleşmesinde Sözleşmeli Tarım

Tarım-sanayi bütünleşmesinin gerçekleştirilmesinde, hem sanayi kesimi hem de tarım kesimi için karşılıklı yararlar temeline dayanan sözleşmeli yetiştiricilik uygulamaları oldukça etkin bir yoldur.

Sözleşmeli tarım, tarımsal üretici ile alıcı veya işleyici firmalar arasında ürün ekimi, dikimi veya yetiştirilmesinden önce yapılan; çiftçinin belirli bir ekim alanı ve üretim sorumluluğu yüklenmesine karşılık, alıcının da elde edilecek ürünü belirli koşullarda almayı garanti ettiği tarımsal üretim modelidir (Gürler, N. Kızılaslan ve H. Kızılaslan, 2000, 45).

Tarımsal kesim ve tarımsal hammaddeleri işleyen sanayi kesiminde geleceğe ait risk ve belirsizlikler oldukça yüksektir. Tarımda doğal ve ekonomik koşullara bağlı olarak arz, talep ve fiyat gibi temel ekonomik faktörlerde aylık, mevsimlik ve yıllık değişimler olabilmektedir. Aşırı dalgalanmalar alıcı, satıcı veya tüketicileri olumsuz yönde etkiler (Dellal ve Tan, 2003, 2-4).

Sözleşmeli tarım sistemiyle ürünün alıcısı olan sanayici, ürünün pazarlanma riskini yüklenmesine karşılık hammadde ihtiyacını çözer. Hammaddeyi üreten çiftçi ise, ürünün üretim riskini yüklenmesine karşılık ürününün satışını garanti altına alır. Bu sistemle her iki kesimde üretim, pazarlama ve hammadde garantisi büyük ölçüde çözüme kavuşabilir ve gelecekteki risk ve belirsizlikler bir oranda azalabilir.

Sözleşmelerde ürünün üretim ve satış aşamalarında geçerli olacak teknik ve ekonomik koşullar değişik şartlara bağlanabilir. Bazı sözleşmelerde ürün fiyatı belirlenmeyerek; sadece ürünün miktar ve satış garantisi, fiziksel özellikleri, satış yöntemi ve zamanı gibi diğer koşullar üzerinde anlaşılır. Bir kısım sözleşmelerde ise alıcı firma ürünün tohumluğu, ilaçlanması, bakımı, hasadı gibi işlerde çiftçiye mali ve teknik yardımda bulunur (Harmanşah, 1994, 11). Sözleşmeyi yapan çiftçi belirli kalite ve miktarda ürünü elde etmek konusunda risk yüklenmekte, sözleşmenin bir parçası olarak alıcıdan bazı talimatları almayı kabul etmekte ve hasat zamanı sözleşme fiyatından daha yüksek gelir elde etme olanağından vazgeçmekte; buna karşılık, risk ve belirsizliğin kayıplarını sözleşme yoluyla elimine edebilmektedir. Sözleşmelerde genellikle alıcı firmaların çiftçiye göre güçlü ve hâkim olması, firmaların kendi fiyat ve koşullarını dikte etme gücünü artırır. Ancak uzun vadede bu gücün etkinliği sınırlıdır. Alıcı firmaların yanlış tutumları çiftçileri farklı üretim alanlarına veya başka ürünlerin üretimine yöneltirken, firmayı hammadde ihtiyacını karşılayamaz duruma getirebilir (Gürler, Karkacier ve Şimşek, 1995, 111).

Sözleşmeli tarım yönteminde, çiftçi bağımsızlığından ödün vermesine karşılık belirli bir ekonomik güvenceye kavuşabilmekte; aynı zamanda sözleşmenin getirdiği yükümlülüklerle üretim faaliyetlerinin denetim altında sürdürülmesi tarım işletmelerinde verimlilik artışının sağlanmasına katkıda bulunabilmektedir. Tarımsal ürünleri pazarlayan veya hammadde olarak işleyen firmalar ise istedikleri miktar ve kalitede ürünü istedikleri zamanda elde edebileceklerdir. Yani, sözleşmelerle hem tarım kesimi hem de sanayi kesimi olumlu yönde etkilenmektedir.

Türkiye’de sözleşmeli yetiştiricilik yöntemi ilk kez 1965 yılında Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi tarafından pancar yetiştiriciliği için uygulanmıştır. Daha sonra aynı şirkete yağlı tohumlar ve sığır besiciliği projeleri verilerek bu alanlarda sözleşmeli yetiştiricilik uygulamaları başlatılmıştır. Ülkemizde meyve-sebze işleme sanayilerinde, tohumluk üretimi, süt üretimi ve tavuk yetiştiriciliği gibi alanlarda sözleşmeli yetiştiricilik uygulamaları yaygın olarak görülebilmektedir (Gürler, N. Kızılaslan ve H. Kızılaslan, 2000, 53).

2.5. Tarım-Sanayi Bütünleşmesinin Sağlayacağı Ekonomik Yararlar

Tarımsal ticaret (agribusiness), kooperatifçilik, kırsal sanayiler veya sözleşmeli tarım; hangi yöntemle olursa olsun bu unsurlar tarım ve sanayi sektörlerinin ekonomik ve sosyal yönden bütünleşmesini amaçlamaktadır. Tarım ve sanayi kesimlerinin bütünleşmesiyle sektörlerin ticaret hacimleri genişlemekte, birimlerin rekabet gücü artmakta, hem tarımsal üretimin hem de sanayi üretiminin daha verimli hale gelmesi mümkün olabilmektedir. Birbirinden bağımsız bir şekilde gelişmeleri mümkün olmayan ve birbirini etkileme dereceleri yüksek olan tarım ve sanayi kesimlerinin bütünleşmesinin çeşitli kesimlere sağlayacağı yararlar şu noktalarda özetlenebilir.

2.5.1. Bütünleşme ve Çiftçiler

Tarımsal üreticiler ile tarımsal hammaddeleri işleyen sanayi işletmeleri arasında gerçekleştirilecek dikey bütünleşme sayesinde, çiftçiler üretimde verimliliği artırmak amacıyla kullandıkları bazı girdileri zamanında elde edebilmekte ve ürünlerini belirli bir fiyattan satabilme garantisi sağlayabilmektedirler. Bu satış garantisi, özellikle çabuk bozulan ve piyasada kısa sürede pazarlanması güç olan ürünler söz konusu olduğunda büyük önem taşımaktadır.

Tarım ve sanayi kesimleri arasında yapılacak sözleşmeler sonucu tarımsal üretim faaliyetlerinin denetim altında sürdürülmesi, verimliliğin artırılmasında önemli bir etken olabilmektedir. Ayrıca tarımsal üretici, sanayici, tüccar veya ihracatçı arasında sağlanacak bütünleşme sayesinde, dış pazar bilgisi ve bilincinden uzak olan çiftçilerin üretimlerini dış pazar talepleri doğrultusunda şekillendirmesine uygun bir alt yapı oluşacaktır (Gürler, N. Kızılaslan ve H. Kızılaslan, 2000, 50).

2.5.2. Bütünleşme ve Tarıma Dayalı İle Tarıma Bağlı Sanayiler

Tarım ve sanayi kesimleri arasında yapılan sözleşmelerin bazılarında tarımsal girdi temininin söz konusu olması veya sözleşmelerde çiftçinin sanayiciye miktar ve kalite garantisi vermesi; gübre, tarımsal ilaç, tarımsal alet-ekipman vb. girdilerin kullanımını zorunlu kılmaktadır. Bu durum tarımsal girdileri üreten işletmelerin arz olanaklarını artırarak, güvenli bir çalışma ortamına kavuşmalarını sağlar. Ayrıca tarımsal ürünleri hammadde olarak kullanan veya pazarlayan işletmelerin talep ettikleri miktar ve kalitede ürünü uygun zamanda elde edebilmeleri kolaylaşır. Böylece sanayi işletmelerinin hammadde yetersizliğinden kaynaklanan atıl kapasite sorunu elimine edilebilecektir (Çomu, 1981, 440).

Bütünleşme sayesinde, üretim ve buna bağlı olarak ihracat aşamasında oluşan kayıp oranının minimuma indirilmesi söz konusu olmakta ve verimlilik artışı sağlanabilmektedir. Bütünleşme düzenli bir şekilde uygulanabilirse, ihracatçıların birbirleriyle olan fiyat rekabetleri önlenebilecektir (Gürler, N. Kızılaslan ve H. Kızılaslan, 2000, 50).

2.5.3. Bütünleşme ve Ulusal Ekonomi

Tarım-sanayi bütünleşmesinin yoğunlaşması sonucu mikro ekonomik birimlerin faaliyetlerinde meydana gelen gelişmelerin ülkenin genel ekonomik yapısı üzerinde olumlu yansımaları olacaktır. Bu etkiler şu noktalarda özetlenebilir.

- Ekonomik açıdan güvenli bir ortamda ve etkin bir şekilde faaliyetlerini sürdüren tarıma dayalı ve tarıma bağlı sanayi kesimlerinin işletme sayısı, istihdam hacmi ve üretim kapasiteleri artar.

- Ekonomik etkinliğin artmasına bağlı olarak, elde edilen katma değerler artar.

- Tarımsal üretimde ve işlenmiş tarım ürünlerinde üretim miktarının ve ürün çeşitlerinin artması ihracat hacmini geliştirir.
- Tarımda ve tarıma dayalı sanayi kollarında kendiliğinden bir üretim planlaması gerçekleşecek, fiyat dalgalanmaları azalacaktır. Böylece, fiyat dalgalanmalarının ekonomi üzerindeki olumsuz etkileri azalacaktır.
- Tarımda, tarıma dayalı ve tarıma bağlı sanayi kollarında kaynakların daha rasyonel şekilde kullanımı sağlanacaktır.
- Sonuçta, ülke ekonomik gelişme sürecinde daha avantajlı bir duruma gelecektir.

2.6. Tarım-Sanayi Bütünleşmesinde Karşılaşılan Sorunlar

Sözleşmeli tarım, tarımsal ticaret (agribusiness), kooperatifçilik ve kırsal sanayi yöntemleriyle gerçekleştirilebilen tarım-sanayi bütünleşmesinde olumlu sonuçlara ulaşılabilmesi bütünleşmenin uygun şartlarda gerçekleştirilmesine bağlıdır. Özellikle azgelişmiş ülkelerde tarımsal üreticilerin yetersiz örgütlenmeden dolayı dağınık ve güçsüz olmaları, mesleki ve ekonomik çıkarlarını koruyacak pazarlık gücünden yoksun olmaları (İnan, 2003, 171) sözleşme şartlarının belirlenmesinde etkilerini sınırlamaktadır. Sözleşmelerde genellikle alıcı firmaların çiftçilere göre güçlü ve hakim olması, firmalara kendi fiyat ve koşullarını dikte etme gücünü verir. Ürün fiyatları genellikle tarım dışı firmalar tarafından belirlenmekte ve bu fiyatlar enflasyon koşullarında yetersiz kalmaktadır. Sözleşmelerde riskin hemen hemen tamamı çiftçilere yüklenirken, tarım dışı firmaların yükümlülükleri konusunda bağlayıcı hükümlere genellikle yer verilmemektedir. Bunun sonucunda, tarım dışı firmalar yükümlülüklerini gereği gibi yerine getirmemektedirler (Harmanşah, 1994, 11-12).

Tarımsal ticaret (agribusiness) tarım dışı kesimin atılım ve sermayeleri ile gerçekleştirildiğinden, organize ve kontrolde girişimciler hakimdir. Tarımsal üreticiler ve kentlerdeki tüketiciler organizasyonun dışında kalmaktadırlar. Bu durum, tarımsal üreticilerin tüketici fiyatlarından aldıkları payın azalması sorununu ortaya çıkarmaktadır. Kentlerde büyüyen talep ve artan fiyatlar tarımsal üretime sınırlı ölçüde yansımaktadır. Bu olgu, tarımsal gelirin toplam gelir içerisindeki payının giderek azalmasına yol açmaktadır (Gürler, N. Kızılaslan ve H. Kızılaslan, 2000, 60).

Tarım-sanayi bütünleşmesi bağlamında, Türkiye'deki mevcut kooperatiflerin durumu incelendiğinde, kooperatiflerin çoğunun yatay bütünleşmeyi sağlayamadığı gibi; dikey bütünleşmenin üretim ve pazarlama aşamasında yeterli güce sahip olamadıkları görülür. Buğday, arpa, patates, elma, soğan, tütün ve yaş meyve-sebze gibi ürünlerin piyasasına çiftçiler henüz girememişlerdir. Et, süt ve yumurta da durum aynıdır. Oysa pek çok Avrupa ülkesinde bu ürünlerin hem piyasası hem de sanayisi çiftçilerin elindedir. Türkiye'de bu konuda çalışan kırsal kesime yayılmış, güçsüz ve dağınık kooperatiflere rastlanmasına rağmen; bunların çoğu kendi lokal piyasalarında bile söz sahibi olamamaktadır. Tarım satış kooperatiflerinde dikey faaliyetler daha fazla gerçekleşmekle birlikte; yatay bütünleşme

tamamlanamadığından, dikey bütünleşmenin avantajlarından tam olarak yararlanılamamaktadır. Tarım satış ve tarım kredi kooperatiflerinin en önemli sorunu, demokratik yönetimden yoksun olmalarıdır. Bu sorun kooperatiflerin ekonomik olarak işletilememelerine yol açmaktadır (İnan, 2003, 191-192).

Kırsal alanlardaki birtakım engellerden dolayı, yatırım eğilimi düşük düzeyde kalmaktadır. Türkiye'deki şartlar göz önüne alınarak, kırsal bölgelerde sanayi işletmeleri kurulurken karşılaşılan sorunlar şu noktalarda özetlenebilir.

- Kırsal alanlarda ekonomik faaliyetlerin gelişmesine olanak sağlayacak ulaştırma, haberleşme, depolama, elektrik ve su dağıtımı gibi temel altyapı tesislerinin yetersiz olması (GAP-BKİ, 2006, 1). Altyapı düzenine bağlı olarak, sanayide istihdam edilmesi zorunlu olan kalifiye personelin ve ailelerinin iskan, eğitim, sağlık, eğlence vb. ihtiyaçlarına cevap verecek tesislerin yetersizliği.

- Kırsal alanlarda sermaye birikiminin yetersiz ve satın alma gücünün kısıtlı olmasına bağlı olarak oluşan pazar darlığı (Elmas, Kişioğlu ve Çakır, 2003, 1).

- Kırsal alanlardaki sosyo-ekonomik faktörlerin etkisiyle ekonominin kendini yenileyecek dinamizme kavuşamaması (Elmas, Kişioğlu ve Çakır, 2003, 1) ve girişimcilerin kendiliklerinden bir araya gelerek optimal büyüklükteki yatırımlar için gerekli finansman kaynaklarını harekete geçirememeleri bu alanlardaki sanayileşme hızını düşürmektedir.

- Yatırım alanlarının teşhisi ve yatırım girişimleri konularında kırsal alanlardaki girişimcilerin bilgilerinin kısıtlı olması. Buna bağlı olarak şirketleşme, iş planlaması, fizibilite etüdü, pazar araştırması, kadrolaşma, finansal yönetim gibi kavramların yaygın olarak bilinmemesi ve uygulanmaması (Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş., 2001, 5-5).

- Özel yatırım teşvik araçlarının, girişimcilere gelişmiş yöreler yerine kırsal alanlarda yatırım yapmayı tercih ettirecek derecede farklılaştırılmaması (Paksoy, 2001, 131).

Sayılan bu olumsuzluklardan dolayı, sanayiciler kırsal bölgelerde yatırım yapmakta çekimser davranmakta, girişimcilerini genellikle sanayileşmiş bölgelerinde gerçekleştirme tercih etmektedirler.

Sonuç ve Öneriler

Ekonomik gelişme, elbette ki sanayinin gelişmesiyle kendini göstermektedir. Değişim ve gelişme modellerinin bulunduğu ortak nokta budur. Ancak bu durum tarım sektörünün ihmal edilmesi anlamını taşımaz. Gelişme sürecinde tarım ve sanayi sektörleri arasında bir paralellik sağlanamaz ise yalnız başına hiçbir sektör, en azından dünya piyasalarındaki konjonktürlerin karşısında bir anlam ifade edemez. Tarım ve sanayi kesimleri birbirine neden sonuç ilişkileri ile bağımlıdır. Hiçbir ülkede tarımsal faaliyetlerin sanayi sektöründen bağımsız olarak modern yöntemlerle sürdürülmesi mümkün değildir.

Sektörler arası ilişkiler ağında işlek piyasa kanallarının açılması veya geliştirilmesi tarım ve sanayi kesimlerinin birbirlerine yönelmeleri ve üretimleriyle birbirini desteklemeleriyle mümkündür. Çünkü ekonominin gelişimi sektörel gelişme ve sektörler arası bütünleşme olgusuna bağlıdır.

Tarım sanayi bütünleşmesinin ekonomik yapıya etkileri şu noktalarda özetlenebilir

- İşlenmemiş tarımsal gıda maddeleri veya hammaddeler biyolojik yapılarından dolayı dayanıksız olduklarından tüketim ya da kullanım olgunluğundaki yakın bir pazarda, kısa süre içinde üreticinin elinden çıkması gerekmektedir. Oysa işlenmiş tarım ürünleri daha uzak pazarlara arz edilebildiğinden iç piyasalar genişlemekte ve ürün arzının mevsimlik niteliği önemli ölçüde ortadan kalkmaktadır (Martin ve Goldsmith, 2006, 29).

- İşlenmemiş tarım ürünlerinin arz esnekliği zayıftır. Çünkü bu tür ürünlerde üreticiler için alternatif kullanım ya da değerlendirme imkânları sınırlıdır. Bu ürünlerin sanayi aşamasından geçirilmesiyle esnekliği artmış bir arz fonksiyonu elde edilecektir (Martin ve Goldsmith, 2006, 29). Ayrıca tarımsal ürünlerin kullanım ve tüketim alternatiflerinin artması üretim ve pazarlama risklerini azaltır.

- Tarımsal ürünlerin sanayi aşamalarından geçirilmesiyle piyasada ürün çeşitlenmesi oluşacak, ürün deseni zenginleşecektir (MacDonald, 1999, 24).

- Sanayi kesiminin tarımsal hammadde talebi kooperatifçilik, sözleşmeli yetiştiricilik vb. organizasyonların gelişmesini sağlar.

- Ekonomik gelişme sürecinde artan gelir ve çalışma yoğunluğu besin değeri yüksek, standartlaşmış kalitede, ambalajlanmış hazır gıda maddeleri talebini artırmaktadır. Artan talebi karşılanması tarım-sanayi bütünleşmesiyle mümkündür (Gürler, N. Kızılaslan ve H. Kızılaslan, 2000, 44).

- Tarımsal ürünlerin sanayi kesiminde işlendikten sonra ihraç edilmesi, hammadde olarak ihracına oranla önemli ekonomik kazanımlar getirir (Knox, 2002, 8).

- Tarımsal üretimin büyük ölçüde insan-doğa işbirliğine dayandığı bilinmektedir. Sanayi kesiminden temin edilen teknoloji ve ara girdilerin tarımsal üretimde kullanılması insanın doğaya bir ölçüde hakim olmasını ve onu kontrol altında tutmasını mümkün kılar (Gürler, N. Kızılaslan ve H. Kızılaslan, 2000, 35).

- Tarımda piyasaya yönelik üretimin yapılabilmesi için geleneksel tarım yöntemlerinden modern üretim yöntemlerine geçilmesi bir zorunluluktur. Bu ise sanayi kesiminden temin edilen teknoloji ve ara girdilerin kullanımıyla mümkündür (Gürler, N. Kızılaslan ve H. Kızılaslan, 2000, 36).

- Tarım-sanayi bütünleşmesi üretimin artmasını ve ürün kalitesinin yükselmesini sağlar.

Ekonomik bütünleşme; pazarın genişleyerek ticaret hacminin artması, üretimde verimliliğin artması, ürünlerin dış piyasadaki rekabet olanaklarının

artması, yabancı sermaye yatırımlarının artması ve yeni iş alanlarının açılması gibi birçok avantaj sağlar. Ancak, ekonomide bütünleşme kendiliğinden ortaya çıkmamakta, bu sürecin organize edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda en önemli işlevi tarımsal ticaret (agribusiness), kırsal sanayiler, kooperatifler ve sözleşmeli tarım yöntemleri yerine getirmektedir. Ancak bütünleşmenin olumlu sonuçlara ulaşılabilmesi uygun şartlarda gerçekleştirilmesine bağlıdır.

Kaynaklar

- Agra-Europa Special Report, "The Aricultural Industry of West Germany" **Agra-Europa Special Report**, No: 51, OQEH, 2002.
- Başbakanlık GAP-BKİ Başkanlığı, **GAP Bölgesel Ulaşım ve Altyapı Geliştirme Çalışması Nihai Raporu Yöneticiler İçin Özet**, Ankara, Temmuz 2006.
- Çıkm, Ayhan ve Ali Rıza Karacan, **Genel Kooperatifçilik**, İzmir: Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Yayın Nu. 511, 1994.
- Çıkm, Ayhan. "Kırsal Alanların Sanayileşmesi ve Kooperatifler", **II. Türkiye İktisat Kongresi Sanayi Komisyonu Tebliğleri**, İzmir: DPT, 2-7 Kasım 1981.
- Çomu, Selim. "Tarıma Dayalı Sanayinin Geliştirilmesi", **II. Türkiye İktisat Kongresi Sanayi Komisyonu Tebliğleri El Kitabı**, İzmir: DPT, 2-7 Kasım 1981.
- Dellal, İlkay ve Sibel Tan. **Türkiye'nin Yenibinyılda Kalkınma Stratejisi: Tarıma Dayalı Sanayi ve Rekabet Gücü**, Ankara: Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü(TEAE), Yayın Nu. 238, 2003.
- Demirci, Rasih "İktisadi Kalkınmada Tarım-Sanayi Önceliği," **Kooperatif Dünyası Dergisi**, Sayı: 132 (Mart 1982).
- DPT, **Kırsal Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Yayın Nu. DPT: 2356-ÖİK: 424, Ankara, 1994.
- DPT, **Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Yayın Nu. DPT: 2516-ÖİK: 534, Ankara, 2000.
- Duymaz, İsmail. **Türkiye'de Kooperatiflerin Verimli Çalışmaları Açısından Yatay ve Dikey Bütünleşme Hareketleri**, Ankara: Türk Kooperatifçilik Kurumu, Yayın Nu. 60, 1985.
- Elmas, Gülen, Sevil Kişioğlu ve Gülşen Erenler Çakır, "1999-2003 Diyarbakır Sanayisine Toplu Bakış", **3. GAP ve Sanayi Kongresi Bildiriler El Kitabı**, Diyarbakır: TMMOB Makina Mühendisleri Odası, 18-19 Ekim 2003.
- Georgia Agribusiness Council, <http://www.gaagribusiness.com/index.aspx?ascid=pagedetail&pid=19535&cid=835>, (Erişim: 25 Mayıs 2006).
- Güneş, Turan. **Kooperatiflerin Dış Ticaret Açısından Milli Ekonomiye Katkıları**, Ankara: Türk Kooperatifçilik Kurumu, Yayın Nu. 49, 1983.
- Gürler, Arslan Zafer Nuray Kızılaslan ve Halil Kızılaslan. **Tarıma Dayalı ve Tarıma Bağlı Sanayi İşletmeleri**, Tokat, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Yayın Nu. 47/18, 2000.
- Gürler, Arslan Zafer, Osman Karkacier ve Ergün Şimşek. **Tarıma Dayalı Sanayi İşletmeleri**, Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Ders Notları, Yayın Nu. ZF/46, 1995.
- Han, Ergül. **Türkiye'de Sanayileşme Süreci ve Stratejisi**, Eskişehir: İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Yayın Nu: 205/134, 1978.
- Harmanşah, Fahri. **Sözleşmeli Üretim ve Tigem Uygulamaları**, Ankara: TİGEM, Yayın Nu. 94, 1994.

- İnan, İ. Hakkı. "GAP Bölgesi Tarımsal Kalkınmasında Kooperatifçilik", **3. GAP ve Sanayi Kongresi Bildiriler El Kitabı**, Diyarbakır: TMMOB Makina Mühendisleri Odası, 18-19 Ekim 2003.
- İnan, İ. Hakkı. **Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği**, Tekirdağ: Trakya Üniversitesi Tekirdağ Ziraat Fakültesi, Yayın Nu. 2-43, 1998.
- İsmail Duymaz ve Hasan Olalı, **Tarımın Türk Ekonomisindeki Yeri ve Ekonomik Gelişmeye Katkısı**, İzmir: İzmir Ticaret Borsası, Yayın Nu. 28, 1987.
- Kılıçkap, Erol, Ali İnan ve Hakan Subaşı, "GAP'ın Diyarbakır İlindeki Tarıma Dayalı İmalat Sanayindeki Gelişme Sürecine Etkileri", **II. GAP ve Sanayi Kongresi Bildiriler El Kitabı**, Diyarbakır: TMMOB Makina Mühendisleri Odası, 29-30 Eylül 2001.
- Knox, Hugh W., "Emerging Trends in Agricultural-Based Industries in The Northeast" (Invited Presentation), **Economic Trends**, USA, Sebtember 2002.
- MacDonald, J., "Concentration and Competition in the U.S. Food And Agricultural Industries", (Special Article), **Agricultural Outlook**, Economic Research Service, USDA, May 1999.
- Martin, Jim and Peter Goldsmith. "Agricultural Industries", **Choices (The Magazine of Food, Farm and Resource Issues)**, 3rd Quarter 2006, 21 (3), Texas University, USA,
- Özgüven, Ali. **Tarım Ekonomisi ve Politikası**, Bursa: Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Yayın Nu. 3-001-005, 1977.
- Paksoy, Sadettin. "KOBİ'lerin Ülkemiz Ekonomisine Katkıları ve GAP Bölgesi'nde KOBİ'lere Sağlanan Teşvikler", **2. GAP ve Sanayi Kongresi Bildiriler El Kitabı**, Diyarbakır: TMMOB Makina Mühendisleri Odası, 29-30 Eylül 2001.
- Poyraz, Hüsnü. "Tarımsal Amaçlı Kooperatifler ve Milli Ekonomiye Katkıları", **XI. Türk Kooperatifçilik Kongresi Bildiriler El Kitabı**, Ankara: Türk Kooperatifçilik Kurumu, 19-21 Aralık 1984.
- Şahin, Hüseyin. **Türkiye Ekonomisi**, Bursa: Ezgi Yayınları, 1995.
- Taraklı, Duran. "Ekonomik Kalkınmada Tarım ve Sanayi İlişkileri", **Kooperatif Dünyası Dergisi**, Sayı: 305 (Ağustos 1996).
- Tuncer, Haydar. "GAP'ta Tarıma Dayalı Sanayi Politikaları", **GAP'ta Tarım, Tarıma Dayalı Endüstriler ve Finansmanı Sempozyumu Bildiriler El Kitabı**, Şanlıurfa: Ziraat Bankası, 4-5 Ekim 1989.
- Turan, Ahmet, Ahmet Özçelik ve Harun Tanrıvermiş, "Türkiye'de Tarımın Pazara Entegrasyonunda Sözleşmeli Tarım ve Bu Modelin Sürdürülebilir Kaynak Kullanımı ile Üretici Geliri Üzerine Etkileri", **TEAE Proje Raporu**, Ankara, 1999.
- Turan, Ahmet. "Tarıma Dayalı Sanayide Kooperatiflerin Rolü ve Önemi", **Kooperatif Dünyası Dergisi**, Sayı: 298, Ocak 1996.
- Türk Kooperatifçilik Kurumu, **Türkiye Ekonomisinde Tarımsal Amaçlı Kooperatifçilik İşletmeleri**, Ankara, 2005.
- Türkiye İstatistik Kurumu, <http://www.tuik.gov.tr/BolgeselIstatistik/tabloOlustur.do>, (Erişim: 16 Mayıs 2007).
- Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş., **GAP Ekonomik Kalkınma Ajansı Model Etüdü**, Ankara, Aralık 2001.
- Ünlüoğlu, Ümit. "Tarıma Dayalı Sanayileşmenin Türkiye Sanayileşmesindeki Yeri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi SBE, 1986.